

С. В. СМІРНОВ

Леваллуазькі комплекси Дніпровського Надпоріжжя

Понад 40 ранньопалеолітичних місцезнаходжень, відомих на сьогодні в Дніпровському Надпоріжжі, характеризують палеоліт цього району як явище неоднорідне і досить складне. Можна з певністю твердити, що тут за мустьєрської доби існувало кілька ліній етнокультурного розвитку, зафіксованих крем'яними комплексами з різними техніко-типологічними показниками. Серед них особливе місце займають леваллуазькі комплекси.

Ненаситець I (Василівка I). Місцезнаходження, виявлене О. В. Бодянським у 1949 р., розташоване на лівому березі Дніпра, поблизу затопленого нині Ненаситецького порога¹. Площа поширення знахідок, за свідченням цього автора, пов'язана з береговими нашаруваннями, які підносяться над рівнем старого Дніпра на 16 м.

На місцезнаходженні зафіксована така стратиграфія: 1) лес потужністю 3—3,5 м; 2) сірий з зеленуватим відтінком суглинок; 3) червоно-бура глина; 4) скеля.

Внаслідок зачистки, проведеної О. В. Бодянським, у відслоненні берега було виявлено скупчення знахідок (2×1 м), які залягали в сіро-зеленуватих суглинках. Воно було охарактеризоване як залишки культурного шару, хоч тут не зафіксовано ніяких слідів вугілля, плям попелу та фауністичних решток.

Можна думати, що матеріали, які дійшли до нас, являють собою лише невелику частину комплексу, зруйнованого і перевідкладеного пізніше. Додаткове збирання археологічного матеріалу проводилось і в експедиційному сезоні 1950 р.

П. П. Єфименко, якому належить інтерпретація пам'ятки, відніс Ненаситець I до кола пам'яток з «аморфною індустрією», зазначивши при цьому типологічну близькість його знахідок до матеріалів нижнього шару Кіік-Коби та Круглика. Саме цим, на думку П. П. Єфименка, зумовлюється «його видатне значення для найстародавньої історії Східно-Європейської рівнини»².

На основі наведених зіставлень пам'ятка датована часом, що безпосередньо передує мустьє. Цей погляд П. П. Єфименка знайшов відображення в працях інших авторів³. В останні роки з'явилась нова думка, за якою припускається значний хронологічний розрив між Кругликом та пов'язаним з ним Ненаситцем I⁴.

¹ А. В. Бодянский. Памятники палеолитического времени на Днепре, в районе оз. Ленина. — КСИА АН УССР, вып. 1. К., 1952, стор. 72.

² П. П. Ефименко. Первобытное общество. К., 1953, стор. 166.

³ П. И. Борисковский. Палеолит Украины. — МИА, № 40. М.—Л., 1953, стор. 60; П. И. Борисковский, Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — САИ, вып. А 1—5. М.—Л., 1964, стор. 21.

⁴ Н. Д. Праслов. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона. — МИА, № 157. М.—Л., 1968, стор. 56.

Матеріали пам'ятки розподіляються на такі групи:

Нуклеуси	20
Сколи оживлення нуклеусів	3
Заготовки відщепи пластини	88
Уламки	22
	<u>152</u>
Разом	285

Морфологічні особливості заготовок (рис. 1, 1—4, 6—11) відображені в таблиці.

$$IF^I = \frac{35 \times 100}{74} = 47,3; \quad IZ = \frac{28 \times 100}{110} = 25,4;$$

$$I_{\text{лам}} = \frac{22 \times 100}{110} = 20,0.$$

Отже, Ненаситець I — пам'ятка з середнім рівнем фасетування, її індустрія за своїм характером близька до індустрій з леваллуазькою технікою розщеплення каменю.

Таблиця 1

Тип ударних площадок		Нелеваллуа		Леваллуа		Всього
		відщепи	пластини	відщепи	пластини	
Рівні	галькове покриття	7	1	—	—	39
	один скол	17	2	10	2	
Підправлені	двогранні	7	—	1	2	35
	поперечно фасетовані	14	—	4	5	
	поздовжньо фасетовані	2	—	—	—	
Зламані		7	3	1	1	12
Невизначені		16	6	2	—	24
Разом		70	12	18	10	110
			82		28	

Деякі заготовки за своїми обрисами наближаються до леваллуазьких вістрів.

В матеріалах Ненаситця I є порівняно невеликий набір нуклеусів:

Дископодібні	однобічні	2
	однобічні з тенденцією одержання заготовок в одному напрямку	6
Одноплощадкові	сплющені	1
	підпризматичні	1
Двоплощадкові	однобічні з протилежними площинами	1
	однобічні з суміжними площинами	1
		1
Триплощадкові		1
Нуклеуси-багатогранники		<u>2</u>
Разом		15

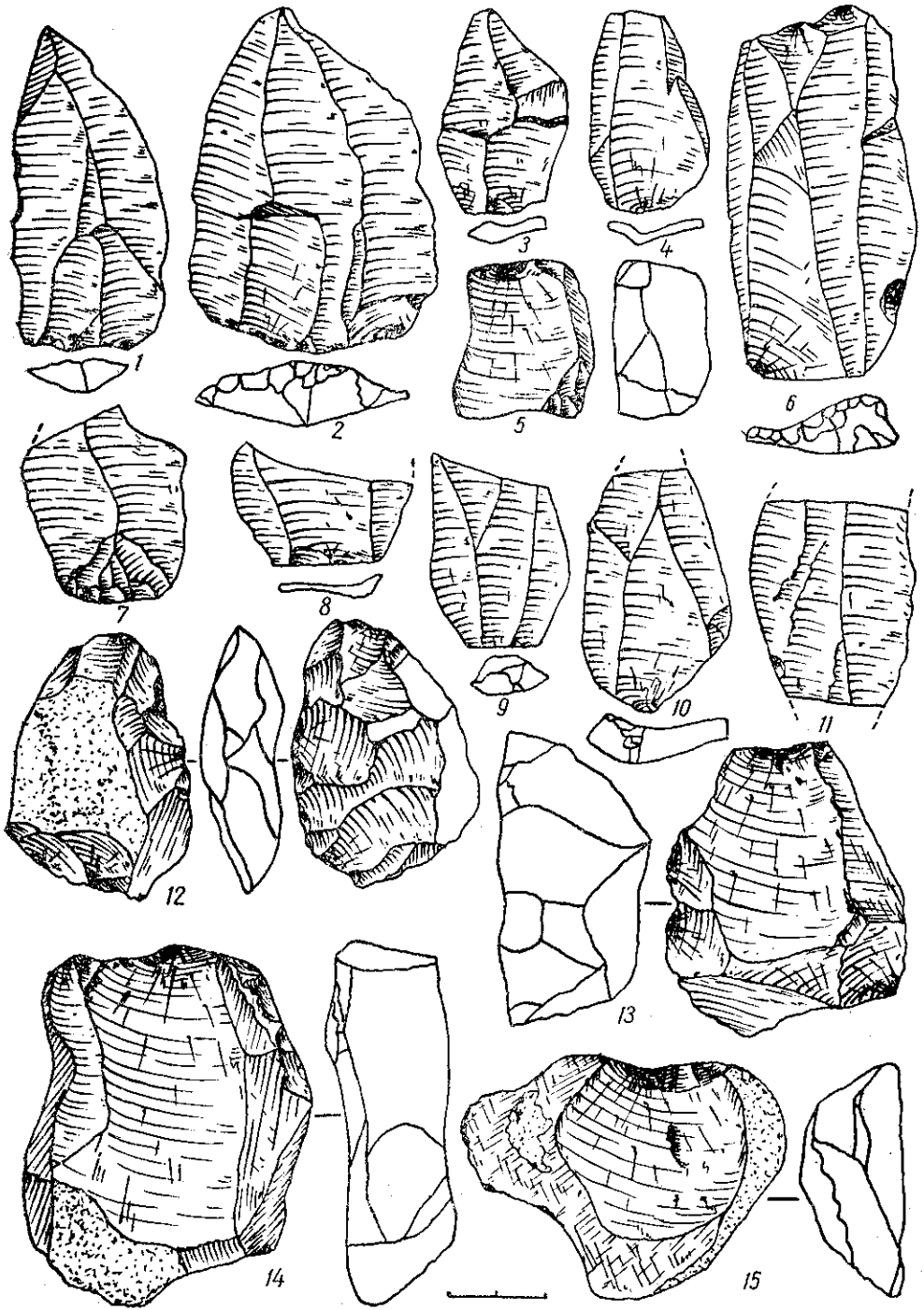

Рис. 1. Вироби з місцезнаходження Ненасищець I:
 1-4, 6-11 — заготовки; 5, 12-15 — пуклеуси.

Однобічні ядрища дископодібних форм зі спинки мають невеликі, розташовані по колу фаси, — сліди підправки ударної площадки нуклеуса — та сплющену робочу поверхню (рис. 2, 2, 5).

Заслужують уваги ядрища, віднесені нами до однобічних дископодібних з тенденцією одержання заготовок в одному напрямку (рис. 1, 12; 2, 4, 7). При деяких відхиленнях у формах їх об'єднує кругова площадка, що займає в середньому половину або більше половини периметра виробу, а також рівна робоча поверхня з чітко помітними фасами від однонаправлених сколів. Чотири екземпляри з шести мають явні сліди підправки ударних площадок.

Цей тип виробів можна зарахувати до форм, проміжних між типовими дисками та одноплощадковими ядрищами леваллуазького характеру. Якщо з першими їх споріднює наявність округлої ударної площадки і майже округла форма, то з другими — рівна робоча поверхня та сліди одержання заготовок в одному напрямку. Деякі ядрища цього різновиду мають на робочій поверхні один великий фас, що свідчить про зняття відщепу значного розміру.

У колекції нуклеусів є зразки з однонаправленою системою сколювання (рис. 2, 1, 6). Серед них один, без сумніву, може бути зарахований до нуклеусів призматичних форм (рис. 2, 6). Його характеризує рівна широка ударна площадка, оформлена двома сколами, досить велика робоча поверхня, яка охоплює три чверті бокових граней виробу, видовжені пропорції.

Інші ядрища з однонаправленою системою сколювання (рис. 1, 5, 13—15) характеризуються рівною робочою поверхнею виробів, розташуванням ударних площадок нуклеусів під прямим кутом до робочих поверхонь, наявністю на останніх слідів сколювання одного великого відщепу.

Цікаві двоплощадкові ядрища (рис. 2, 3, 8). Вони мають рівну робочу поверхню. Ударні площадки розташовані на різних кінцях нуклеуса (рис. 2, 8) або сходяться під кутом (рис. 2, 3). Чітка підправка площадок відсутня.

Таким чином, аналіз нуклеусів підтверджує уже сформульований висновок щодо леваллуазького характеру пам'ятки.

Знаряддя в матеріалах Ненаситця I нечисельні — два скребла. Одне з них має прямий робочий край, друге — ввігнутий. Обидва знаряддя виготовлені з масивних уламків і оформлені ретушшю досить недбало.

При визначенні місця Ненаситця I доцільно було б зіставити його з опорними для Руської рівнини леваллуазькими комплексами молодовських стоянок, опублікованими О. П. Чернишем⁵. Розглянемо матеріали 11-го та 12-го шарів стоянки Молодове V. За нашими підрахунками, 12-й шар характеризується такими показниками:

$$IZ = 36,9; I_{\text{lam}} = 13,9; IF^{\text{st}} = 32,9;$$

$$IF^{\text{l}} = 49,4.$$

Для 11-го шару одержані дані:

$$IZ = 37,4; I_{\text{lam}} = 17,1; IF^{\text{st}} = 42,7;$$

$$IF^{\text{l}} = 58,8.$$

Якщо показники леваллуа в техніці залишаються в основному однаковими для обох комплексів, то процент сколів з підготовленими площадками в 11-му шарі збільшується. Мабуть, внаслідок цього підвищується процент пластин у заготовчому матеріалі. У шарі зростає також

⁵ А. П. Черныш. Ранний и средний палеолит Приднестровья.— Труды КИЧП, XXV. М., 1965, стор. 79—84, 88—101.

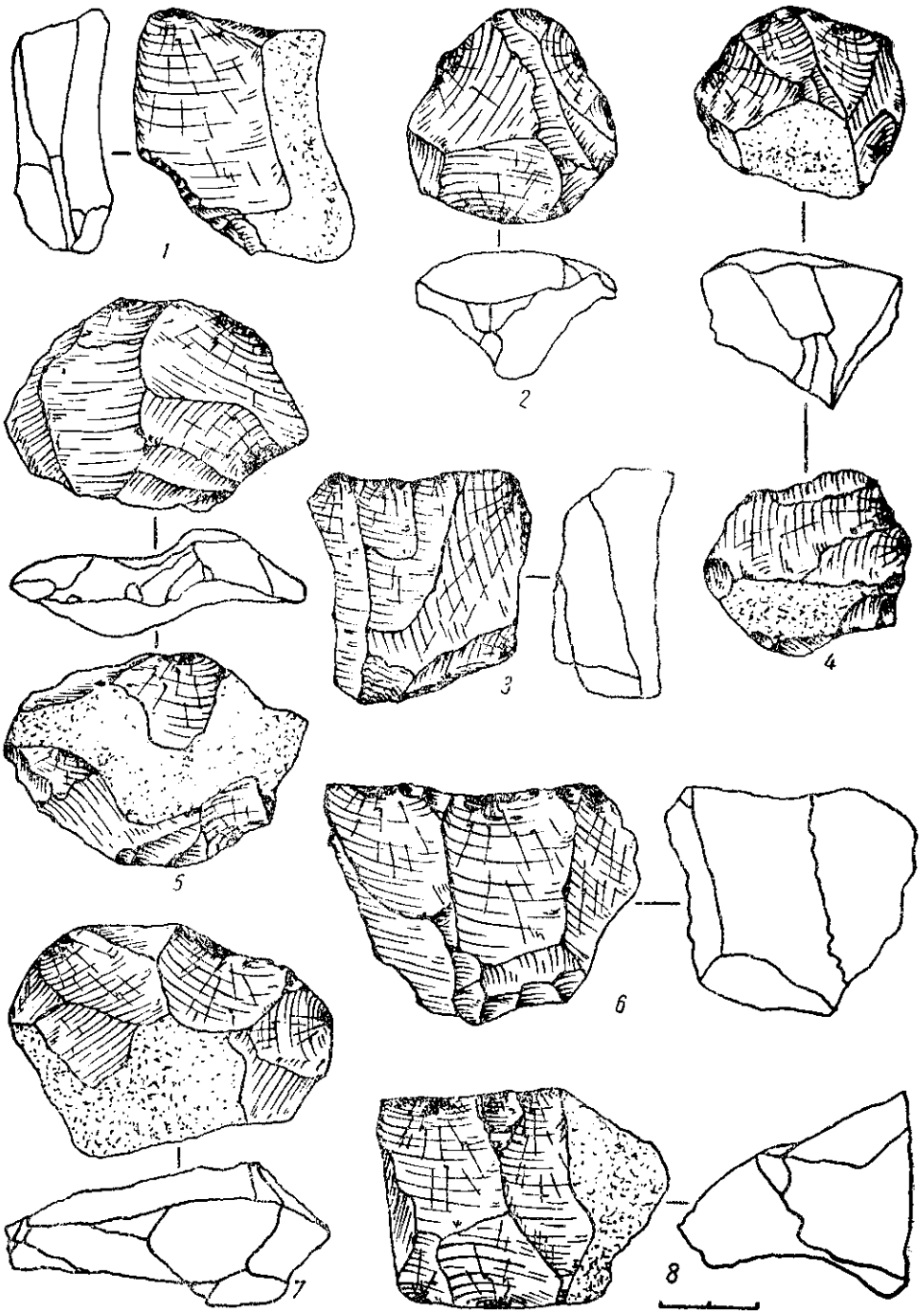

Рис. 2. Вироби з місцезнаходження Ненасиць I:
 1-8 — нуклеуси.

кількість заготовок з серединно-опуклою ударною площадкою, за класифікацією В. П. Любіна⁶. Самі ж заготовки стають значно тоншими та набувають більш правильної конфігурації. Таким чином, маємо не лише кількісне, а й якісне зростання леваллуазьких прийомів обробки каменю.

Є зміни в типології виробів. Якщо в 12-му шарі на одне знаряддя припадає близько 80 необроблених заготовок, то для 11-го ця цифра зменшується вдвічі. Знаряддя стають більш довершеними. З'являються вироби, оформлені дуже ретельною ретушшю з тонкими, широкими і довгими, ніж в 12-му шарі, фасетками. Така ретуш не тільки оформляє лезо, а й надає йому однаковий кут загострення. Закінчуючи короткий огляд молодовських комплексів, зазначимо, що в 11-му шарі зменшується частина нуклеусів в матеріалі (18 заготовок на 1 ядрище в комплексі 11-го шару проти 12 в комплексі 12-го). В обох випадках дві третини нуклеусів становлять одноплощадкові ядрища з чітко вираженою площадкою.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що навряд чи може викликати сумнів належність 12-го та 11-го шарів до одного культурного явища на різних етапах його розвитку.

Технічні показники, одержані для Ненаситця I, в цілому відповідають даним, що характеризують мустьєрські комплекси стоянки Молодове V. Близькі до них також цифри, які показують частку ретушованих виробів у матеріалі. Серед нуклеусів Ненаситця I, як і у молодовських комплексах, переважають одноплощадкові. Правда, на один нуклеус в Ненаситці I припадає в середньому п'ять-шість заготовок. Однак цей дещо занижений показник можна пояснювати перевідкладенням матеріалу, внаслідок чого дрібні заготовки, очевидно, були втрачені.

Наведені зіставлення важливі тим, що не дають підстав вважати пам'ятку нижньопалеолітичною майстернею. Її можна датувати другою половиною мустьє, не визначаючи при цьому вузчі хронологічні рамки.

Скубова балка. Місцезнаходження виявлене О. В. Бодянським у 1954 р. Воно розташоване за 3 км на південь від с. Військового і пов'язане з гранітним виступом на правому мисі Скубової балки. Четвертинні відклади, що перекривають його, на місці виявлення знахідок сильно розмиті водами оз. ім. Леніна, рівень якого тут перевищує рівень старого Дніпра на 20 м.

На жаль, у звітах та щоденниках О. В. Бодянського немає чіткого опису стратиграфії відслонення на місці збору матеріалів. Можна лише зазначити її особливості. Поверхня гранітного виступу нерівна, покрита невеликими уламками граніту, кварциту, жорстви впереміж з каоліном — типовими продуктами вивітрювання скельних порід в Дніпровському Надпоріжжі. В місцях, де відсутні лінзи каоліну, зафіксована наявність, за визначенням О. В. Бодянського, «кольорового глинистого суглинку»⁷. Відклади жорстви, каоліну і «кольорового глинистого суглинку» подекуди перекриті сіро-зеленим зцементованим піском, потужністю 0,2—0,3 м. Над цим піском — лесова товща.

За спостереженнями О. В. Бодянського, знахідки стратиграфічно пов'язувались з відкладами сіро-зелених суглинків, хоч останні на місці збору матеріалів сильно розмиті.

Характер залягання культурних залишків не дає підстав твердити про наявність культурного шару на місцезнаходженні. Тут, за винятком трьох невеликих уламків, відсутні кістки, деревне вугілля, попіл, дрібні осколки та лусочки.

⁶ В. П. Любін. К вопросу о методике изучения..., стор. 49—66.

⁷ О. В. Бодянський. Щоденник археологічних розвідок в Надпоріжжі за 1954 р. — НА ІА АН УРСР.

Матеріал неоднорідний. Основу його складають вироби з чорної непатинованої крем'янистої породи. Є кілька виробів з доброякісного дрібнозернистого пісковика. Знайдено також гостроконечник з доброякісного кременю, поверхня якого злегка патинувана. Якщо знахідки виробів з пісковика утворювали невелике скупчення, діаметром до 1,5 м, і залягали на одному рівні з основною масою знахідок, то гостроконечник був виявлений стратиграфічно нижче, тобто в товщі «кольорових суглинків». За сировиною, таким чином, матеріал Скубової балки розпадається на три групи. Ні одна з них не повторює іншої за характером обробки, типами знарядь, величиною виробів та їх станом. Отже, можна твердити про змішування матеріалу, що сталося, мабуть, в результаті делювіальних процесів.

Основна частина знахідок — вироби з чорної крем'янистої породи — настільки виразна і специфічна, що заслуговує на особливу увагу. Вона включає 28 екземплярів і за технічними ознаками може бути розчленована таким чином:

Нуклеуси	1
Заготовки та знаряддя на них	
відщепи	15
пластини	9
Нуклевидні уламки	1
Дрібні осколки	2

Морфологічні особливості заготовок зафіксовані в табл. 2.

Таблиця 2

Тип ударної площадки		Нелеваллуа		Леваллуа		Всього
		відщепи	пластини	відщепи	пластини	
Рівні	галькове покриття	—	—	—	—	4
	1 скол	1	1	1	1	
Під- прав- лені	двогранні	3	—	—	—	9
	поперечно фасетовані	2	1	—	2	
	поздовжньо фасетовані	—	—	1	—	
Зламані		—	—	—	1	1
Невизначені		7	—	—	3	10
Разом		13	2	2	7	24
		15		9		

Основні технічні показники:

$$IF^I = \frac{9 \times 100}{13} = 69,2; \quad IZ = \frac{9 \times 100}{24} = 37,5;$$

$$I_{\text{лам}} = \frac{9 \times 100}{24} = 37,5.$$

Нааявний у колекції нуклеус виготовлений з тієї самої сировини, що й заготовки. Його характер визначається протилежними ударними площадками, трьома фасама сколів та чіткою чотирикутною формою. Виріб має рівну робочу поверхню і фасетовані ударні площадки. На нижньому боці збереглося галькове покриття.

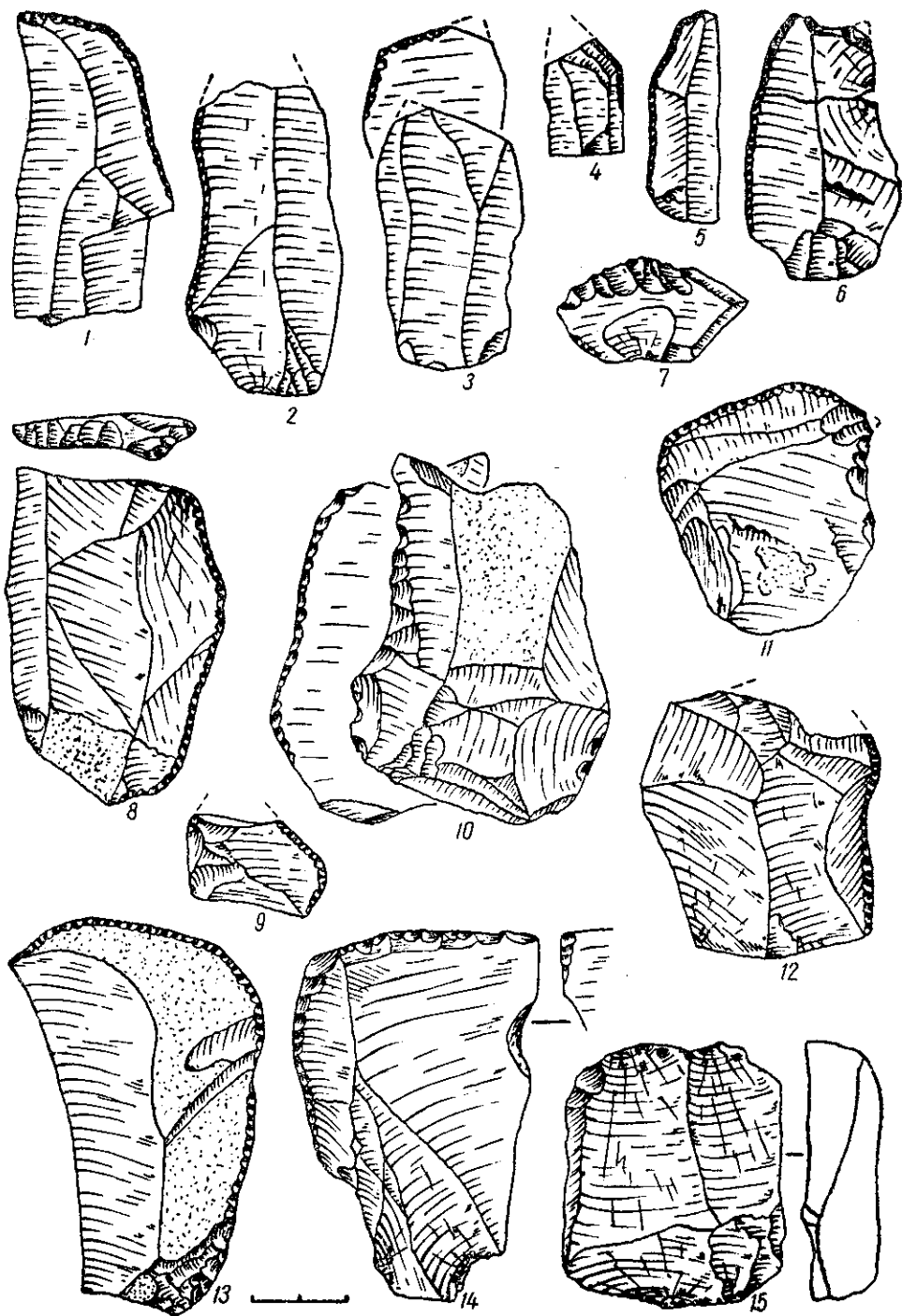

Рис. 3. Вироби з місцезнаходження Скубова балка:
 1-6, 8-14 — ножі з обушком; 7 — скребло; 15 — нуклеус.

Кількість знарядь у колекції досить велика — 53%. Однак типологічний список включає вироби тільки двох найменувань: недбало оформлене поперечно опукле скребло із зубчастою ретушшю (рис. 3, 7) і набір спеціалізованих знарядь — ножів з обушком. Ці знаряддя, що становлять 14 екземплярів, досить різноманітні. Серед них виділяються два екземпляри клювоподібної форми. Вістря утворене прямим робочим краєм та дугоподібним, призначеним для упору пальця (рис. 3, 1, 13). Останній оформлений притупляючою, майже прямовисною перлинною ретушшю. На спинку вона не заходить, а послідовно, в один ряд, поширюється по краю.

Зразки наступної підгрупи відрізняються від описаних вище (рис. 3, 2, 3, 6). Виготовлені вони також на леваллуазьких пластинах, але мають обидва опуклі краї. На одному знарядді ретуш нанесена з черевця (рис. 3, 3). В усіх трьох екземплярів зламані вістря.

Своєрідний тип обушкового ножа (рис. 3, 8), виготовленого на досить великій, симетричній у плані леваллуазькій пластині. П'яткова частина разом з ударним горбиком відбита. Ретушована поверхня зламу і прямий необроблений край утворюють вістря. Крім цілого екземпляра є уламок виробу, аналогічного йому.

Одне знаряддя з групи обушкових ножів має плоскі фасетки, нанесені на вістря з черевця. Дугоподібний край, призначений для упору пальця, оброблений звичайною в таких випадках притупляючою перлинною ретушшю (рис. 3, 14).

В колекції є також обушковий ніж, оброблений майже по всьому периметру. Грубою зубчастою ретушшю робочому краю його надана добре помітна хвилястість (рис. 3, 10). Вістря зламане. До цього типу близьке за своїми особливостями ще одне знаряддя (рис. 3, 11).

Набір обушкових ножів не вичерпується великими виробами. В колекції Скубової балки є вони і невеликого розміру, виготовлені на тонких і довгих ножеподібних пластинах. Йдеться про два мініатюрні обушкові ножі, що дійшли до нас в пошкодженому вигляді (рис. 3, 4, 5).

Щодо техніки вторинної обробки можна констатувати значне поширення тут перлинної ретуші притупляючого характеру. Перлинну ретуш зафіксовано у 14 випадках, зубчасту — у 2, лускаву — в 1. Робочі краї більшості знарядь не мають слідів ретушування.

Ці техніко-типологічні показники характеризують колекцію з 28 виробів. Цілком зрозуміло, що цифрові дані, одержані з такого нечисельного матеріалу, не можуть претендувати на повну об'єктивність. Вони мають відносний характер і дають лише приблизне уявлення про техніку первинної обробки каменю. Це зауваження чисто методичного порядку. Є, проте, також й інші міркування. В колекції на 9 леваллуазьких виробів припадає 15 нелеваллуазьких, до того ж зовсім відсутні, за винятком одного, дрібні уламки. Отже, можна припустити штучне сортування матеріалу, проведеного, очевидно, ще до його перевідкладення. Про це свідчить також той факт, що знаряддя становлять більше половини колекції, а неретушовані леваллуазькі вироби відсутні взагалі.

Незважаючи на незначну кількість виробів, є підстави вважати, що пам'ятка має леваллуазький характер.

Сортування матеріалу, в результаті якого в комплексі виявилась половина знарядь, значно збільшило індекс пластин, оскільки ножі з обушком, що становлять 95% інвентаря, виготовлені в основному на пластинах. Найменший вплив мало сортування на співвідношення між заготовками з підправленими та непідправленими п'ятками. Тому індекс фасетування ($IF^1=69,2$) серед інших цифрових даних можна вважати найбільш правдоподібним. Таким чином, є підстави вважати, що Скубова балка належить до пам'яток з «фасетованими» індустріями.

Підкреслюючи своєрідність пам'ятки, слід пояснити, чим викликано сортування матеріалу. Особливої ваги набуває той факт, що понад 95%

інвентаря припадає на ножі з обушком — інструмент, необхідний і дуже зручний при розробці туш забитих на полюванні тварин. При цьому з 13 обушкових ножів 9 мають зламане вістря. Чи не можна в даному разі припустити, що такий асортимент знарядь характеризував тимчасовий мисливський набір для первинної розробки туш. Певно, в зв'язку з цим більшість знарядь була виведена з ладу.

Цей висновок здається більш імовірним, якщо врахувати таку обставину. Розбиті ще в давнину кістки, знайдені разом з кременем, добре збереглися, але їх надзвичайно мало. Коли б ми мали справу з довгочасною стоянкою, то одержали б набагато більше фауністичних решток та ширший набір знарядь, оскільки обробка шкіри й дерева в умовах стоянки практично неможлива лише одними обушковими ножами.

Висока досконалість леваллуазьких заготовок, розвинута техніка вторинної обробки дають змогу датувати пам'ятку часом не раніше ніж друга половина мустьє.

Гадаємо, що Ненаситцем I та Скубовою балкою не вичерпується перелік леваллуазьких місцезнаходжень порожистого Дніпра. Це підтверджується знахідкою крем'яного леваллуазького вістря з фасетованою ударною площадкою, виявленого неподалік від Ненаситця I (Ненаситець IV)⁸. При цьому слід додати, що такого типу знаряддя, які характерні, як правило, для досить розвинутих пам'яток, відсутні в зазначених вище комплексах.

Таким чином, описані пам'ятки об'єднуються леваллуазькою технікою первинної обробки каменю, але помітно різняться технікою вторинної обробки та типологією виробів. Відмінні вони також за характером сировини.

Ці факти приводять до висновку, що населення, яке залишало леваллуазькі пам'ятки в Надпоріжжі, не було єдиним за своїм походженням.

С. В. СМІРНОВ

Леваллуазские комплексы Днепровского Надпорожья

Резюме

Среди раннепалеолитических местонахождений Надпорожья особое место занимают леваллуазские памятники Ненасытец I и Скубова балка. Материалы Ненасытца I обнаружены в переотложенном виде. Основные технические особенности памятника выражаются показателями $IF^1=47,3$; $IZ=25,4$; $I_{\text{лам}}=20$. Несмотря на то, что орудия комплекса представлены всего лишь двумя невыразительными скреблами на массивных обломках, нет достаточных оснований считать памятник обычной нижнепалеолитической мастерской.

Местонахождение Скубова балка представлено небольшим количеством находок, большую часть которых составляют ножи с обушком, изготовленные в основном на высококачественных леваллуазских заготовках. Материал памятника, искусственно отсортированный в древности, характеризует кратковременный охотничий лагерь.

По характеру сырья, типологии орудий и способам вторичной отделки оба памятника резко отличаются один от другого.

⁸ А. В. Бодянский. Памятники палеолитического времени..., стор. 71, рис. 1, 5.